

Krúdy Gyula és Várpalota

Költészet és valóság

„... estve volt, mikor a faluba érkezett. A Bakony zúgását már fél óra-ja hallotta, amint a személyvonat egy-egy állomáson pihenőt tartott. Valamikor utazott már erre – a katicabogár anyjához –, francia illatszerrel dörzsölte ekkor az arcát, kezítükrében haját igazította, a kesztyűjét sokszor felhúzta... A hölgy az állomás végén várta, mantillában, barnás harmatos őz szemét ijedten rászögezte és félcipójén a csokor mint egy kis kutya figyelő fülei ...”

Ki más írhatta volna e sorokat mint az irodalom nagy mágusa, Krúdy Gyula? Tudta-e idézni bárki is oly vonzóan a múlt század biedermeieres, copfos, mantillás világát, mint ő? Mindent tudott Palota belső életéről, amit mások csak sejtettek. Ismerte a Loncsost és a Badacsonyt, aranyló nedűjét annyira szerette, mint vonzó szépasszonyait. A kiirtott bakonyi fák fájdalma éppúgy benne sajgott, mint ahogy kiérezte az örökös szélből az eltűnt betyáridők romantikus világát. A bakonyi szél zúgásából nála többet senki el nem leshetett.

„Magyarországon vagyunk, a múlt század elején, közel Várpalotához, esteledik és a Bakony zúgása hirtelen felhangzik a környéken, mintha ezer meg ezer öreg fa ébredne fel délutáni álmából” – olvassuk egy másik munkájában.

Az 1919-es Kommün alatt született újabb írásában pedig már egyenesen arra törekszik, hogy történelmi freskót fessen a Bakonyról.

„A Bakony szökik az emberek elől.

Mind beljebb húzódik hegyei, völgyei közé. Már nem is hallani erdőzúgást Várpalotán, pedig húsz esztendő előtt még ott kezdődött a Bakony, ahol a falu végződött. A forspont (ismét kocsin utaznak Magyarországon, akinek valami bélyeges írás van a zsebében, a község-házán, a „direktóriumnál” rekvirál előfogatot), a forspont tehát jó darab ideig halad a fehéren kanyarodó országúton, hegynek-völgynek, amíg végre elérjük azt a dombot, amelynek ritkás hajzatát messziről látni. Itt a Bakony. Régi Magyarország híressége. Kalandok, regények, mesemondák színtere. Az elmúlt század történelme, amikor még ráérték Magyarországon meséket mondani, meséket végigélni. Manapság már senki se él, aki a Bakony nevezetességét: Sobrit a két szemével láthatta volna. Pedig a mostani vénembereket gyermekkorukban Sobrival ijesztgették. Sobrinak néztek minden gyanús vándorlegényt, holdfényben merengő odvas fadereket, a szél futó árnyékát az országút porában, a réti sas rikoltását, éjszakában koppanó lépést a gyalogúton. Jön Sobri.

Már kizöldült a Bakony, a lombok összehajlanak, barátkoznak, tehénként legeltet buja fűvén egy katonasapkás gyerek, azonkívül aztán

nem találkozunk senkivel, csak az erdővel. Megyünk benne, mintha sose lenne vége. A veszprémi országút ez, benne fut a Bakonyban, pandurok virrasztották át a csillagos égboltozatot, betyárok óvakodó tüzét kereste az éjben a riadt vásáros szemek, az országutról egyenesen az erdőbe lehet lépni. Bár két lépésnyire esik egyik fatörzs a másiktól, mégis olyan sűrű ez az erdő, hogy nyomban elrejtí az, aki benne tíztizenöt lépést halad. Nincs bokra, csak sudár fatörzse. Egyforma, egykoru, egy testvér itt minden fa. Szabályosak, mint a katonák. Ember legyen, aki itt el nem téved. Lomb, fa, fű, kalapnagyságú kék égboltozat. Aztán megint lomb, megint fa, útnak, tájékoztatásnak híre-hamva sincs.”

De nemcsak a Bakony, a távolabbi vidék is megkapja halhatatlan oldalait Krúdy írásaiban. Az a Tempe völgy is, amelynek Jókai nevezte el a Balatont s környékét, egészen Palotáig a *Vasárnapi Újság*-ban (1858). Füred, Veszprém hogyan is maradhatna ki ebből az írásrengetegből. De legjobban mégis Várpalotát szerette, zsalugáteres házait, a bennelevő illatos titkokat, férfiakat óhajtó asszonyait, meg az öreg Radicsot, akit nem lehet elfelejteni. De ami azt illeti, *Amanda* kisasszonyt sem, aki olyan „szép volt, mint Spanyolország”, s akiben nagyanyját, a romantikus sorsú Radics Máriát mintázta meg.

Krúdy és Várpalota

Diákkoromban egy *Apolló*-ban megjelent tanulmány indított el a Krúdy élmény felé. Krúdy már akkor túl járt az ötvenen, s akadnak öregek, akik még mint fiatalurat látták rozszant fiákeren bekocogni a palotai állomásra a *Rejcsur* felé, ahol egy zöldzsalugáteres házban lakott valami kisasszony, aki szépen tudott zongorázni. Legalábbis a palotaiak közül azoknak, akik emlékeznek a kiszűrődő hangokra, tetszett, hiszen különben alig is emlékeznének rá.

A kisasszony csak nem a *Palotai álmok* Szekszti kisasszonya? Szeretném ezt is eldönteni, meg sok más egyebet is, amit Krúdy várpalotai vonatkozású írásai vetnek fel. Találkozni azzal a múlttal, amely a történelem logikája szerint Várpalotán is elsüllyedt, az utolsó száz év eseményeivel, szereplőivel, akiknek az élők között talán már emlékük is alig található.

Néhány könyvben mégis él ez az egész visszahozhatatlanul elporladt világ. Erről regél a Várberek, erről susog Pusztá-Palota erdőrengete, ennek titkai hancúroznak a Loncsosban, bujkálnak a Bögrében, a Badacsonyban, üzennek a Józanból, futkároznak a Sárrét ködlepte mezőin és csillognak a fölmerülő vadvizeken. Hátról, bent a hegyekben, bármi legyen is az igazság, mégiscsak Mátyásról regél a Bakony s Petőfiről a Várvölgy kebeléből fújó szél. Vele szemben Ósi, Berhida, Peremarton, Pét dicsőséges magyar középkorról, honfoglaló őseinkről,

törökverő nagyjainkról felelget a múltba visszazálló léleknek. És itt bent, a városban, a Sörház utcában, a Mátyás király útjának ódon zugaiban, a halálraítélt Rejcsur egyik-másik házában, még él a régi Palota, amely legközelebb áll a mai öregekhez és a múlt szerelmeseihez. Ezt a világot láthatta még Jókai s ennek illatos titkait leste el Krúdy Gyula a századforduló esztendejében. Hol a gondok elől menekült ide, hol a szerelem hívta, csábította. Bármiként érkezett is, mindig újabb és újabb megírnivaló anyaggal gazdagodott, amit később csillogó drágagyöngyökként dolgozott fel regényeiben és elbeszéléseiben.

Hagyomány és történelem

Lépünk közelebb a valósághoz. Szükséges a várpalotai Krúdy-nyomokat összegyűjteni azért is, mert ezek fényében az író művészetének valósághoz való viszonya reálisabban értékelhető. Az idő is sürget az irodalom és a helytörténetírás együttműködésére, mert a szemtanúk, akik még ismerték a Krúdy-művek egyik-másik palotai alakját, egyre gyérülnek, lassanként teljesen kihalnak. A házak, amelyekben Krúdy nagyanyja, Radics Mária lakott – ki Amanda néven szerepel az *Ál-Petőfi*-ben s mint már idéztük: „szép volt, mint Spanyolország”, az író eposzi jelzőként ezzel illeti –, lebontásra kerülnek. Nyoma sem marad annak a háznak, amelyben az író atyja meglátta a napvilágot, melyhez az író ifjúsága édes-bús emlékei fűzték. Az ismert s még lappangó Radics–Krúdy ereklyék elveszélődnek, a Loncsos – a legszebb tájak egyike Krúdy művészetében – lassanként beépül, a pincék beomlanak, a régi házak eltűnnek, az oly titokzatosan susogó fák kipusztulnak, a források elapadnak, a temető kőkeresztjeinek feliratait megemészti az idő. Röviden: Várpalota szédítő arányú fejlődése maga alá temeti azt a világot, amely igen számottevő Krúdy művekhez szolgáltatva az anyagot. Márpedig ezek ismerete a sokszor ködben gomolygó Krúdy-alakok és bonyolult helyzetek megértéséhez is segítséget nyújthat.

Kérdés azonban, hogy az irodalomtörténeti vagy legalábbis az ilyen természetű kérdések tisztázásához felhasználhatók-e az egyszerű emberek tanúvallomásai, vagy csak az írásban rögzített adatok jöhetnek-e számításba. Élő tanúk vallomásainak szinte a vizsgálóbíró alaposágával végzett egybevetése számos esetben megbízhatóbb eredményre vezethet, mint ugyanarról a kérdéstről fennmaradt írásos feljegyzés, amelynek szerzője vagy csak hallomás alapján dolgozott, vagy elfogult nézőpontból adta elő az eseményt. Vagy ha mint szemtanú szól is, a valóságtól többé-kevésbé, de többnyire inkább erőteljesen elrugaszkodott helyrögzítés lebeg a szeme előtt. Több személy megkérdezésével érdemes felgöngyöltetni a kérdéseket. Ez megbízhatóbb helyzetképet eredményez, kisebb a tévedés lehetősége. Feltéve persze, hogy a kutató minden vonatkozásban a legalaposabb körültekintéssel jár el.

Írásos forrásokkal kapcsolatban a szembesítés híján erre megközelítő pontossággal sem nyílik lehetőség. Ezért tartjuk döntő fontosságúnak az irodalomtörténet számára a *még élő tanú* meghallgatását, a valloások segítségével a kérdések tisztázását.

Az első kérdés, amit eddig nem sikerült kideríteni, hogy a Krúdy-ősök közül a Radicsok mikor vándoroltak be Várpalotára. Annyi bizonyosra vehető, hogy a múlt század közepén Várpalotán élő másik Radics családot a közös néven kívül egyéb, tehát vérségi kapcsolat nem fűzte a Krúdy-Radics családhoz. Ugyanez áll a jelenleg ott élő Radicsokra is. Nem sikerült az anyakönyvekben nyomára akadnunk annak sem, hogy Radics Mária és testvére Radics János Várpalotán született volna. További kérdések: valóban megszökött-e Krúdy nagyanyja egy honvédtisztel, táncolt-e a komáromi sáncokon, megesküdték-e, miért váltak el, aminek következtében a nagymama nem Krúdy Gyulánénak nevezi magát, hanem leánykori nevén Radics Máriának. Hol született fiuk, az író Krúdy apja, találunk-e erre írásos bizonyítékokat Várpalotán, s mit mond a helyi hagyomány.

Radics János szerepe is tisztázandó, azután mindaz, amit Várpalotáról, környékéről Krúdy megörökít. Ide értendő a mellékszereplők kérdése is, Isztricsné-Fánci, Hajmáskéri Valier, Cirlai, Szekszti kisasszony, Lehőcz Anna, Fátyol Erzs, Hetykei nyugdíjas színész, Kamilla, Mózer Pál vendéglős stb. a *Palotai álmok*-ban. És mindazoké, akiknek személye a hagyomány még élő tanúinak vallomása, esetleg lappangó feljegyzések alapján tisztázható: Groszter csizmadia, Natális Ignác, az öreg Lipkai, Morvai, a magát sírból kikaparó Mesztegnei stb. az *Asszonyságok díj*-ban. Sarlai takácslegény, Hoszter Fülöp stb. az *Ál-Petőfi*-ben, Mózsi, az álbetyár, Móni, a fiákeres, Pagonyi, az őrnagy stb. az elbeszélésekben.

A helyi hagyomány tud arról, hogy Radics Máriát, Krúdy nagyanyját Krúdy Gyula *várkapitány* megszöktette. Még többen élnek azok közül, akik személyesen ismerték Radics Máriát, de férjére, az író hasonnevű *nagyapjára és apjára* már senki sem emlékszik. Akadnak idősebb palotaiak, akik Radics Máriával kapcsolatban személyes emlékeket őriznek, akik ismerték házát, lakását, „gyermekait” és unokáit.

Élnek még azok közül egynéhányan, akik emlékeznek Radics Jánosra, magára az író Krúdy Gyulára, akik játszottak az író testvéreivel, akik itt *nyaraltak* időnként a nagymamánál, Radics Máriánál. Vessük alá vizsgálatnak a palotai kapcsolatokat, leírásokat, szereplőket, költészetet és valóságot a helyi hagyomány megvilágításában.

Részletek a hagyományból

– Radics Mária igazi nagystílű asszony volt – kezdi Szabó Istvánné Tizekker Matild néni. – Tudja lelkem, olyan asszony nem akadt még

egy. Páratlan egy asszony volt. Amikor Klapka eladta a várat Görgeynek, illetve az osztráknak, ő is ott volt Komáromban. Tudja-e, ki szöktette meg?

– Megszöktették?

– Meg. Krúdy Gyula várkapitány lovon szöktette meg. Mert gyönyörű egy teremtés volt az a Radics Mária. Mindig suhogó selyemben járt. Hétköznap is pártával a fején, kidomborítva magát olyan rokokósan, dróthálóval. Mikor leült, tudja hogyan ült le? – fordult felém ez a süket és vak asszony.

– Így e – s el is magyarázza, be is mutatja: – becsapta maga alá egyik oldalon a szoknyát, a másik oldalon elterült a drótháló, ami tartotta azt a mindig ragyogó selyemruháját. De várjon csak, hozok én ki Radics Máriától emléket is.

Ezzel eltűnt a mellékajtón, és én közben tünődtem, milyen különös játékot űz az emberrel a sors. Az öreg Radics pincéjére voltam kíváncsi, gyanakodva és semmit sem remélve mentem be egy házba, amelyről azt állítják, hogy ott született Krúdy Gyula. Nem telik el fél óra, emlékek tárulnak elibém. Hiszen eszerint nem mese, hanem valóság az, hogy Komáromban táncolt Radics Mária a sáncokon, tisztek és katonák előtt – nem kell mindjárt rosszra gondolni. Hogy Füreden élt és onnan jött *négyökrös szekéren* a Loncsosba *Petőfi* után. S íme, ez a Radics Mária állítólag senki más, mint Krúdy Gyula nagyanyja. De el lehet ezt hinni? Nem megy olyan könnyen, sok itt még a tisztázni való.

– Itt van lelkem, nézze meg ezt a tányért, ez Komáromból való, nézze meg jól, Radics Máriától kaptam. És nézze meg ezt a legyezőt is, Radics Mária tulajdon legyezője. S a vak asszony reszkető mozdulattal, szinte áhitattal bontja ki az átlátszó papírból a tányért. Csinos alkotmány, repedt, de azért szinte hibátlan. És a selyempapírból kibomlik a fekete, piros szélű legyező is. Mintha tikokzatos parfümök illata venne körül, selymek sejtelmes suhogását érzem, édes sóhajokat hallok, a várkapitány mámoros bókjait, meg a daliás, büszke tartású Radics Mária szenvedélyes hangját. Emlékek, el kell hinnem, hiszen Radics Mária emléktárgyait forgatom a kezemben.

– Mert tudja lelkem, ma szegények vagyunk, kopottak is, de mink is voltunk valakik. Pékmester volt az apám, de ezek a Radicsok, ezek olyan fukarok voltak. Otthon is, máshol is. Volt mindenük, de a fogukhoz verték a pénzt. Tőlünk hordták a süteményt, de Radics Mária mindig kicsinyeltte. A Radics János, az meg aztán, hej, az volt még – csak a fukar ember. Fia, az Árpád gyerek, udvarolt is volna nekem, mert jómódúak voltunk, de azok igen-igen fősvények voltak ...

S elvesznének a részletekben, ha egy kérdéssel elejét nem venném:

– Krúdy azt írja, hogy Radicsék a várban laktak, vagy ott is laktak?

Pár pillanatig gondolkodik s látatlanban is rácsap a vállamra, úgy válaszol:

– Persze hogy laktak! De ebben az öreg várban, innen jöttek ki, mikor megvették ezt a házat, amelyik az én rokonomé – mutat a társaságomban levő Klugné asszonyságra.

– Tehát laktak a várban?

– Laktak hát a Radicsok.

– Akkor viszont hogyan kerültek a Nyírségbe? Krúdy Gyulát úgy tartja számon az irodalom, mint nyírségit.

– Jaj fiam! Hát innen ment el a Radics Mária Nyíregyházára az Erzsi nevű lányához.

– Hogyan, hát volt neki lánya is?

De ezt aztán már mindketten igazolják, csak hogy nem a „várkapitánytól”. Matild néni még együtt is nyaralt velük, sőt, fürdön is volt egyikkel, míg egy másik lányával, Valival együtt járt iskolába. Ezt a témát azonban nem akartam tovább göngyölíteni.

– Tudja, jött az velünk – mármint Radics Mária – még a csatkaibúcsúba is. Egyszer a temetőben mutattunk neki egy érdekes sírfeliratot:

„Itt nyugszik Szűcs Borbála, szűzleány,
Sírátja egyetlen fia, Mihály.”

Jót nevetett rajta: – No, ez reám is illik egy kicsit – s megint csak nevet jóízűen. Hát – ilyen volt.

Azonban ez a mindenféle ismert tréfás sírfelirat éppen elég volt ahhoz, hogy még fokozottabb fenntartással fogadjam a helyi hagyományt. Nem esünk-e még inkább a valószínűtlenség világába, ha nem fordítok a beszélgetés menetén? Mert Radics János az *Al-Petőfi*-ben így korholja Máriát: „csak éld világodat és hurcold meg a Radics nevet”. De ezt a már ott is fukar Radics János mondja, míg Mária már ott is önérzetesen vallja, hogy a fele sem igaz annak a rossznak, amit fessenek róla.

És aztán másként ítélte meg ezt az asszonyt a maga kora s megint másképp az utókor. Annyi bizonyos: a Dalmáciából jött selyemkereskedők utódjának asszonylétére is szűk volt Macedónia. Kinőtt Várpalota társadalmából, talán azért is nem találta meg a maga emberét. Mert akiben hitt, abban csalódott, Krúdy Gyulában, a *várkapitány*-ban. De ezzel visszaérkeztünk a valóság földjére:

– Ismerte maga személyesen is Krúdy Gyulát, az író? – teszem fel a kérdést Matild néninek.

– Hát hogyne ismertem volna. Daliás, szép szál barna férfi volt. Igazi úr volt az.

– És emlékszik Mónira, a fiákeresre is?

Kutat az emlékezetében, Klugné asszonyság is vele együtt, s ketten sütik ki, hogy igazam van, a Deutschoth hívták Móninak, sőt még azt is tudják, merre lakott az öreg konflisos. Olvasóim bizonyára tudják, miért adtam fel a kérdést. – Még valamit kérdezek:

– Mondja meg nekem Matild néni, mikor halt meg Radics Mária?

– Száz esztendőös korában. Nyíregyházán. 1831-ben született, ezt én jól tudom.

Egy kis szünet után még hozzát teszi:

– Tudja, kitűnően zongorázott Radics Mária és szerette az ékszereket.

De nagy kuruzsló is volt, még ólmot is öntött. – S elmondja, hogyan.

– És a lottóval hogy voltak?

– Lottóval? – kérdi kissé értetlenül, majd mint aki egy elmerült világnak drága emlékét ragadja meg, szinte győzelmesen kiált fel: talán *lutrit* akart mondani?

Hu, nagy lutrizó volt, de milyen nagy, nemcsak ólmot öntött, kuruzsolt is és nagy bolondja volt a lutrinak!

Nincs is kétségem e tekintetben, hiszen írva van a *Palotai álmok*-ban.

Részletek a valóságból

Radics Mária – Radics József palotai furmányos fuvarosgazdá leánya – élete jelentős részét valóban Várpalotán töltötte. Férje, az alább szereplő három közül a legidősebb Krúdy Gyula kapitány – a családi hagyomány szerint – egy tiszti bálon ismerkedett meg vele, de nem Várpalotán, hanem Győrött. Radics Mária akkor körülbelül tizenhat éves lehetett. A tiszt úr megszőktette, a tábori pap adta őket össze. Arról, hogy a komáromi vársáncon táncolt, amint később unokája, az író Krúdy Gyula állította, Várpalotán nem tudnak, de Radics Mária egyéniségét ismerve alighanem a színigazságot írta meg az író-unoka. A helyi hagyomány tud arról is, hogy elvált a kapitánytól. Beszél lányairól, de e ponton az emlékezés csal, mert a történeti igazság az, hogy csak egyetlen lánya született, az is korán meghalt. (A várpalotai anyakönyvben nem találjuk nyomát.) Akikre a palotaiak, Vidamon Károly, Vörös Istvánné, özv. Csósz Józsefné stb. visszaemlékeznek, azok nem Radics Mária lányai, hanem valószínűen unokái, az író Krúdy Gyula testvérei.

Radics Máriának legidősebb Krúdy Gyulától (tehát az író nagyapjától) az említett s korán elhunyt lányon kívül két fia született: az egyik Béla, a későbbi huszárfőhadnagy, a másik Gyula, az író édesapja. Klug Györgyné maga mutogatja a Jókai utcai Radics-Krúdy-házban azt az utcára néző szobát, amelyben az író apja született s a nagy asztalt, amelyről Krúdy süllyesztette el a nagyanya által bőven terített fogásokat. – Bélának nem akadtunk születési adataira a palotai anyakönyvben, Gyuláét, az író édesapjáét azonban sikerült megtalálni:

1850. szept. 2. Krúdy Gyula r. kath.

Nagy Zsigmond

Haberreiter

Gyula Zsigmond Radics Mária nemes

Palota

Krúdy Mária

Márton káplán

Tehát nem 1849 szilveszterén született, ahogy Krúdy Gyula a *Dunántúli-Tiszántúlinál* művében írja, ez utóbbi esetben azonban aligha rophatta táncát a honvédekkel a komáromi sáncokon. Vagy nagyon elkés-tek a kereszteléssel – kilenc hónappal – ami szokatlan lenne, s különben is, mi tette volna szükségessé, mikor mindkét szülő katolikus lévén, a keresztelés felett vita sem lehetett. Akkoriban a szülők még felekezeti különbség nélkül siettek megkereszteltetni az újszülöttet, a római katolikusok különösen is sürgősnek tartották. Valószínűbb, hogy Krúdy csak a hatás kedvéért írta szilveszteri gyerekek az édesapját. A *Dunántúli-Tiszántúlinál* című művében még egyszer és utoljára elmond néhány családi mozzanatot, többek közt Radics Jánosról, Mária testvéréről is, aki időközben – állítólag – felcsapott palotai halottkémnek, és a regény szerint kitűnő érzékével mindig megérezte, hol haldoklik valaki a nagy famíliából. Ámbár süket volt, annál jobban hallott belülről, s megindult a haldoklóhoz. Így érkezett meg a regény szerint Várpalotáról Nyíregyházára, az író apjának halálára 1900 szilveszterére.

Az, amit Krúdy ír, hogy a keresztelést végző Haberreiter Márton káplán 1900-ban már idős ember lehetett – eszerint megfelel a valóságnak. Legalább hetvenöt éves, vagy még több. De hogy ebben az időben Várpalotán szolgált volna, erre nézve a hivatalos könyvekben nincsenek adatok, s így nem tudjuk, voltaképpen ki a mintája a fenti regényben szereplő idős papnak.

Hogy Radics Mária elvált a férjétől, az író nagyapjától, ez megfelel a valóságnak. Huszonhat évi házasság után került sor erre, s ha abban az időben egy asszony erre szánta rá magát, nagy okának kellett lenni. Radics Mária sem ok nélkül adta válásra a fejét.

Miképpen rendkívüli asszonynak kellett lennie. A Krúdy-család úgy tudja, hogy 1900-1910 között képgyűjteményét eladta a Szépművészeti Múzeum elődjének. E gyűjtemény nyomainak feltárására irányuló kísérletek eddig sorra hajótörést szenvedtek, alighanem joggal tételezzük fel, hogy e gyűjteménynek viszonylag jelentősnek kellett lennie, ha a Szépművészeti Múzeum elődje érdemesnek tartotta megvételre. Az író Krúdy Gyula szerint Rembrandt-kép is szerepelt a gyűjteményben. Honnan szerezhette Radics Mária a képeit? Talán közel járunk az igazsághoz, ha azt tételezzük fel, hogy a művészbarát Waldstein János gróf várpalotai képtárából kerülhettek a birtokába Waldstein halála után: vétel, ajándék, vagy valamilyen üzleti kapcsolat révén. Waldstein gyűjteményéről Rómer Flóris is megemlékezik a *Bakony* című művében. Ebben akár Rembrandt-kép is akadhatott, bár valószínűleg csak *másolatban*. És talán a híres állat- és tájképfestő Pállik Béla képe is, mert őt élénk kapcsolatok fűzték Waldstein grófékhoz és Palotához.

Ha Radics Mária képeinek jegyzékét sikerülne megtalálni, Várpalota kulturális múltja értékes adattal lenne gazdagabb, mert abban a kor-

ban még elég ritkán fordult elő, hogy polgárcsalád – nyomorúságos kis vidéki községben – képgyűjteményt mondhasson a magáénak. És ezzel teljesebb és reálisabb lenne az a romantikus kép, amely előttünk áll a várpalotai Radicsokról, közelebről éppen Radics Máriáról, az *Ál-Petőfi*, a *Palotai álmok* és annyi más finom mívű Krúdy-írás felejthetetlen alakjáról.

Helyszíni ismeretek birtokában mondhatjuk, hogy teljesen alaptalan az író azon állítása, amely szerint Radics Mária és férje, legidősebb Krúdy Gyula, vagy Mária testvére, Radics János, vagy akár ő maga kisiskolás korában bent lakott volna a várban. 1850 után, írásaival elmentében, nem működött a felvonóhíd, örök sem strázsáltak a várfalon. Az egyik Zichy-család a várban lakott, a másik a kastélyban (a Kastélydombon), egyiknek sem álltak szolgálatában a Radicsok. 1450-es Zichy-címert pedig már csak azért sem láthatott Péter Pál úr, aki az író, Krúdy Gyula maga, a *Palotai álmok* főszereplője, mert hiszen az első Zichy 1616-ban jelent meg rövid időre Palotán, maga a Zichy-család pedig 1650-ben lett birtokosa – papíron – a palotai várnak, és csak 1710 után költözött a család Palotára.

Ellenben ismerjük mindkét házat, amelyet Radics Mária, illetve Radics János mondhatott magáénak. Sőt, a harmadik Radics-háznak is tudjuk a helyét. Ez az utóbbi a Mészáros Lőrinc utcában a második világháborúban megsemmisült, de a másik két ház túlélte a város pusztulását. Az egyik az a kis fehérfalú ház a Rejcsurban, a Thuri György tér 11. alatt, amely 1963-ban azonos Varsányi Ferencék házával. A másik a volt Megyeház, most a Jókai Mór utcában, a református templom közelében levő Svarda-Klug-féle ház. Ezt a Radics-házat, amelynek egyik szobájában az író Krúdy Gyula édesapja született – az ő születése napja adataival találoztunk fentebb –, meg lehet ismerni Krúdy Gyula eme soraiban is: „Ott a Bakony közepén, a kis Várpalotán él a két öreg ember, aki folyton álmodik. János bácsi a régi ház hátulsó részében dörmög naphosszat, míg Mari néni elől lakja hűvös szobáit, ahonnan az utcára is lehet látni. Körül pedig zúg-búg a Bakony.”

A két öreg, mint a további elbeszélésből kiderül, Radics János és húga, Radics Mária. János úr a Loncsosból érkezik, Mari néni ebédet főz, majd indul a temetőbe régi ismerőseihez és barátnőihez, akik ilyenkor sorra felszállnak a sírokból s Máriával együtt emlékeznek, míg lassan újra le nem száll az alkony.

Farkas Dezső kovács is emlékezik a Svarda-féle Radics-házra. Radicséknál „zongora volt már akkor, amikor még két zongora sem találkozott Várpalotán”. Ő úgy emlékszik, hogy két nő élt abban a házban, magányosan. Özv. Szabó Andrásné is két nőre emlékszik.

Vidamon Károly szabó is tud Radics Mária mellett egy bizonyos Erzsébet nevű hölgyről, aki 1963-ban körülbelül annyi idős lett volna, mint az ő nővére, mintegy nyolcvan esztendő. Kitűnően zongorázott

– mondja Vidamon Károly, s fellépett a helyi műkedvelő gárdában is. Szerinte Radics Máriaék az első világháború alatt itt éltek a Thuri György téri házban.

Vörös Istvánné (1893) is erre a Radics-házra emlékszik, a Thuri György téri kis házra, mert a szomszédban laktak s onnan hordták, sokszor csak úgy átadták a kerítésen a tejet. Vörösné bátyja tudott németül, s ezért többször beszélt Radics Máriával németül, mint magyarul. Szerinte is másodmagával lakott Radics Mária a házban, s úgy emlékszik, mintha a fiatalabb is már őszes lett volna. Vörös Istvánné szülei 1909-1912 között Radics Máriától vásároltak néhány bútordarabot, valószínűleg akkor, amikor a felső Radics házat eladták, és a kisebb lakásba a holmik nagy része nem fért be. Egy fekete asztalt, két kis fotójt, egy zöld alapon hatalmas és szép piros rózsákkal díszített díványt.

Vörös Istvánné testvére, özvegy Csósz Józsefné is bejáratos volt Radics Máriához (tejet hordott nekik), s világosan emlékszik arra, hogy az első világháború alatt itt laktak a Rejcsurban (Thuri György tér) Várpalotán. Ugyanis Erzs kisasszonynak a szomszédba beszállított katonák szívesen tették volna a szépet, s emiatt ez csak akkor mert a kútra menni vízért, amikor a katonák nem voltak a láthatáron. Egyébként Radicsék zárkóztan éltek, az utcaajtó többször volt náluk zárva, mint nem. Néha elmentek sétálni. Máskor az udvari lugasban az asztal körül üdögéltek.

Özvegy Szabó Andrásné háza a Tési domb felé szomszédja a Thuri György téri Radics Mária-féle háznak. Őneki is úgy rémlik, hogy itt éltek az első világháború alatt, talán még 1919 idején is. Ez az egyetlen helyi emlékezés, amely az 1919-es események idejére utal és érthetővé teszi Krúdy Gyula *Útinaplómból, A betyárok országútján* című írásait. Ezek valóban a Tanácsköztársaság esztendejének élményeire épülnek. A palotai út pedig abban leli magyarázatát, hogy a nagyanya itt élt Palotán. Vidamon Károly is úgy emlékszik, mintha 1919-ben járt volna Krúdy Palotán. A költői lelkületű, süket és vak asszony, Szabóné Tizekker Matild szerint szép, sudár termetű, büszke tartású asszony volt Radics Mária. Az író is *jegenyetartásúnak* nevezi.

Radics Mária Vörös Istvánné szerint is „derék, nagy csuda asszony volt”. Ugyanezt állítja özvegy Szabó Andrásné is. Tizekker Matild nemcsak a nagyanyát, az unokát is ismerte: daliás, szép szál, barna férfiú volt – ismétli újra meg újra Krúdy Gyuláról.

Mindezt megerősíti az alábbi levél, amelyet Radics Mária 1919 elején írt unokájának:

„Édes Gyula!

Egy gondolat bánt engem.

Hogy te édes Gyula eben a veszélben lévő Hazánkat meg tudnád menteni. Na! Személesen be utaznád azokat a kétes gondolkozó vidékeket és a Nagy Kosut ként felráznád ennek az alvó nemzet lelkét a

kik a nembánomságon andalognak, a mig elenségeink fel osztják Hazánkat.

Kérlek édes Gyula, ha volnál oly kegyes és Károly Mihálnál ki esz-közölnéd, hogy mint Honvéd századosnak 26 évig voltam hites felesége – és nem a szeretője, 83 éveimre talán segéllene engemet. Kis házamat el kellett adnom a meg élhetésért.

Isten veled édes Gyula

szerető nagyanyád
Mária.

A primitív írás ne lepjen meg senkit, írója több mint hetven évvel azelőtt, még a szabadságharc előtti iskolában tanulta a betűvetést, s akármennyit olvasott is közben, túl a nyolcvanon az írás már mindenképpen nehezebbre eshetett. A sorokból kitűnik, hogy Radics Mária milyen nagyra értékelte unokáját, akit pedig tulajdon apja sem szívesen látott az irodalmi pályán, nagyanyja azonban inkább méltányolta irodalmi ambícióit. Előtte az író még közéleti férfiú is, és Kossuth példája nem véletlenül került levelébe.

Azonban ebben a levélben is akad bökkenő. Ugyanis Radics Mária ha csak nyolcvanhárom éves lett volna írásakor, akkor 1836-ban kellett volna születnie. Ez esetben már tizenkét-tizenhárom éves korában „szöktette volna meg” Krúdy Gyula, márpedig ez alig valószínű. Tizennégy éves korában aligha táncolhatott a komáromi sáncon s aligha tizenhat éves korában hozta világra 1850-ben az író apját. Sokkal valószínűbb, hogy nyolcvanhét éves volt ekkor, s hogy 1832-ben született.

A levél megerősíti a helyi hagyományt a tekintetben is, hogy házát el kellett adnia. Ez a *kis ház* csakis a Thuri György-téri lehetett. A helybeliek állítása szerint egy Wirtz nevű ács vette meg.

Radics Jánosról, Mária bátyjáról Krúdy várpalotai vontakozású műveiben azt írja, hogy szőlőbirtokos volt a Loncsosban, piacbérléssel foglalkozott, megsüketült, halottkémként működött. Húgát, Máriát, erkölcsi okokból – mert táncolt a komáromi sáncon – kitagadta az apai örökségből. Továbbá, hogy Radics táplálta az ál-Petőfit, azaz a Sarlai téti takácslegény-t a Loncsosban. Továbbá, hogy az író apja halálos ágyához megérkezett Nyíregyházára.

Az, hogy húgát a birtokból kitagadta – ez már Krúdynamál sem hangzik hitelesen, hiszen másutt meg azt írja, hogy Radics Máriának a Loncsosban szőleje volt. Különbén is Radics Mária egészen a századfordulóig anyagilag túrhetően tartotta magát, amikor pedig már hetven év körül járhatott. Az a körülmény, hogy ingó és ingatlan vagyonából eladogatott egyet s mást, semmit sem von le abból, hogy anyagilag nem állhatott rosszul, legfeljebb jövedelem hiányában meglévő vagyonából élt. Radics Jánossal is ez történt, hiszen a palotaiak közül többen

tőle vettek egy-egy darab szőlőt, nemcsak a Loncsosban, de a Józanak nevezett szőlőhegyen is.

Vidamon Károly is ismerte Radics Jánost. Édesapja vette meg Radics János józanbeli szőlejét.

Szentes Simon József, miközben megmutatta a Mészáros Lőrinc utcában Radics János elpusztult házának helyét, elmondotta, hogy Radics Jánostól kapott új szőlővenyigéket, továbbá hogy Radics János elpusztult szőlőjéből Szűts Lajos gazdálkodó is vett egy darabot.

Szánthó József ugyancsak ismerte Radics Jánost: maga is ültetgetett loncsosi szőlőjében. Özvegy Ignác Adolfné mindkét Radicsra emlékezett, akárcsak Szűts Ferenc idős csizmadiamester. Mások is ismerték gyermekkorukban, és Bozsoki Sándor, Molnár János stb. megerősítik azt az írói állítást, hogy valóban piacbérlő (helypénzszedő) volt s nem örvendezett különösebb népszerűségnek a kofák és egyéb árusok között.

Krúdy az *Ál-Petőfi*-ben azt állítja, hogy Radics azért süketült meg, mert egyszer Sobri Jóska bakonyi betyár veszprémi tárgyalásán hamisan tanúskodott a haramia mellett, s Isten büntetésből süketességgel verte meg. Veszprémben még jól hallott, Palotára érkezve hiába húzzák a harangot, semmit sem hallott belőle. Az igazság ezzel szemben az, hogy Sobri tárgyalásán azért sem lehetett jelen, mert a betyár már jóval Radics János születése előtt meghalt, amint ezt a kérdést más vonatkozásban vizsgálva Eötvös Károly bebizonyította. Sokkal valószínűbbnek látszana, ha alá lehetne támasztani, hogy Sobri helyett Savanyú Jóskáról lehet szó, akiről a palotai helyi hagyomány is beszél. Annak azonban, hogy Radicsnak bármi köze is lett volna Savanyúhoz, sem Krúdynál, sem a helybelieknél nem akadtunk nyomára. Az mindenestre feltűnő, hogy mindig Sobrit szerepelteti és sohasem Savanyút, akinek viselt dolgai Krúdy gyermek- és ifjúkorára esnek.

Egy másik elbeszélése szerint Radics János (a *Palotai álmok*-ban) abba süketült bele, hogy úgy tett, mintha nem hallaná a kofák átkozódását, s végül megszokta, hogy csakugyan elvesztette hallását.

Erről azonban a helyi hagyomány semmit sem tud, ez nem zárja ki, hogy csakugyan nagyot hallott már a századfordulón, amikor – idősebb lévén Máriánál – jóval túl lehetett a hetvenen. (Az író a *Dunátúli-Tiszántúlinál* című művében is süketnek írja le.)

Abban igazat ír Krúdy, hogy az öreg Radics sok mindennel foglalkozott, többek között gabona- és borkereskedéssel is. A Svarda-féle házban még látható a hatalmas régi pince, erős gerendázattal, amelyben vaskarikákkal *csigázták a hordókat* – mondja Klugné. A helyiek elbeszélése szerint az öreg Radics vereshajú volt – Krúdy *verehasú*-nak írja az *Asszonyosságok díj*-ában – s idős korában fölakasztotta magát. Ez utóbbi állítás azonban nem felel meg a valóságnak. De az sem, amit Krúdy állít, hogy az öreg Radics nőtlen lett volna (*Palotai álmok*). Nemcsak, hogy megházasodott, de családjá is lett. Krúdy azt

írja: fősvény volt az öreg piacbérlő s valóban így él a köztudatban az egész Radics-família (özv. Csősz Józsefné, Szabóné Tizekker Matild, Molnár János stb.). Ez talán azzal magyarázható, hogy Várpalota gazdasági élete a múlt század második felében katasztrofálisan pangott, egész utcásorok néptelenedtek el, mert a felbomló kézműipar képtelennek bizonyult a nagyszámú helyi iparos eltartására, a kapitalizmus pedig Palotára akkor még egyetlen üzemet sem telepített, amely foglalkoztatni tudta volna a munkanélkülivé váló kezeket. A tönkrement iparosok közül sokan lettek öngyilkosok, azért nem csodálható, ha ilyen körülmények között mindenki igyekezett fogához verni a garast, ami aztán a másik ember részéről fősvénységnek minősült. (A palotai gazdasági válságra utal Krúdy az *Asszonyosságok díjában* is, amikor azt írja, ami a valóságnak meg is felel.)

Ami Radics Jánosnak az *Ál-Petőfi*-ben vitt szerepét illeti, hogy tudniillik ő táplálta az ál-Petőfit, a *Bujdosót*, erre nézve sem találtunk helyi hagyományt. Ál-Petőfi lappanghatott a Loncsosban, sőt talán maga Petőfi is megfordult Palotán, erre utal a *Szeget-szeggel* című verse, s talán ennek emléke kísérthetett. Vagy öccse révén emlékezhetek rá egyesek, aki 1845-ben itt segédeskedett az egyik mészárszékben. A vers aláírása szerint azt Puszta-Palotán írta, e Várpalotától hat kilométerre északra fekvő várromnál. A benne leírt eseményt a palotaiak ma is úgy adják elő, mint ami itt történt Palotán, szemben a volt Végh-féle kocsmával, azon a helyen, ahol ma már az új tizenkét tantermes iskola áll.

Valójában az eset Aszódon történt, s Petőfi állítólagos várpalotai útját semmi egyéb nem tanúsítja, mint a verse alatt álló *Puszta-Palota* név. Az egész Radics János Ál-Petőfi kapcsolatból annyi kétségtelen, hogy Radics János a Loncsosban is birtokolt szőlőt, nemcsak a Józánhegyen, sőt azt is tudják Palotán néhányan, hogy a filoxéra az ő szőlőjét is kipusztította. Ami Radics János halottkémi megbízatását illeti, erre vonatkozó adat még nem került elő.

Klug Györgyné szerint az ő nagyanyja, Svarda Józsefné jóban volt Radics Máriával, akitől ezt a Jókai utcai (akkor Megyeház utcai) házat 1908-1910 körül Svarda Józsefék megvették. A ház hátsó részében lakhatott Radics János, ezt a házrész utóbb Novák János vette meg Svardáék leszármazóitól.

Krúdy azt írja Radics János és Mária apjáról: Radics Józsefről, hogy a monarchia egyik legmódosabb fuvarosgazdjaként működött, s hogy útközben halt meg, holtan állítottak vele haza a lovai. (Máskor ezt úgy adja elő, hogy félholtan érkezett haza s a bakról végrendelkezett.) Radics Józsefnek nem akadtunk nyomára hivatalos feljegyzésekben.

Krúdy szerint 1855-ben játszódott le az a kirándulás, amelyet Amanda-Radics Mária szervezett Füredről a Loncsosba, ahol Radics János táplálta az *Ál-Petőfit*. Egy másik helyen pedig ezt olvassuk: akkor történt ez, amikor első gyermekét ringatta álomba a hat közül az a zsidóasszony, akinek családját egy *Hoszter Fülöp* nevű kocsis gyilkolta le. Itt valóban megtörtént eseményt örökít meg az író: ez a Hoszter Fülöp a péti Vörös-malomban szolgált. Tizekker Kálmán idős borbélymester anyja elbeszélése alapján azt állította 1962-ben, hogy majdnem teljesen kiirtotta a palotai Gold-családot 1860-1865 táján. Hogy miért, ma már nem lehet megállapítani. Krúdy egyik írásában felakasztja a gyilkost. Viszont a helyi hagyomány szerint később kiszabadult a börtönből, s elment a család életben maradt s közben felnőtt tagjához – bocsánatot kérni. A tényállást nem sikerült tisztázni, kivéve azt, hogy a gyilkosság maga történeti tény, s hogy Krúdy ezen a ponton a valóságnak megfelelően nevezi a gyilkost Hoszter Fülöpnek.

Krúdy Gyula apja – aki tehát Várpalotán született abban a szobában, amelyben 1962-ben is Klug György és neje lakik – ügyvéd lett Nyíregyházán. Együtt élt az egyszerű származású Csákány Júliával, akit később feleségül is vett, s akitől az írón kívül még Péter, Erzsi, János, Ödön, Ilona és László nevű gyermekük született. Az apa nagyon szerette gyermekeit, erre nézve valóságos hű mindaz, amit Krúdy ír a *Dunántúli-Tiszántúlinál* című könyvében. Egyébként az író apjáról a helyi hagyomány semmit sem őrzött meg. Valószínűleg hamar elkerülhetett Palotáról.

Hiába kerestük történelmi mintáját a *Palotai álmok* szereplői közül többek közt Szekszti Juditnak, valamint anyjának, Lehócz Annának, akibe a regény szerint Radics János oly reménytelenül volt szerelmes. Annyit sikerült megtudnunk, hogy a század első évtizedeiben élt Palotán egy Lehócz nevű köteles, rigmus is maradt fenn róla, de nem tudnak a palotaiak sem Lehócz Annáról, sem olyan Lehócz lányról, akivel azonosítani lehetne a regény alakját. Az a kis zöld zsalugáteres ház, amelyről Krúdy azt írja, hogy belőle zongoraszó hallatszott, minden valószínűség szerint a Thuri György téri, volt Radics-házzal azonos. Mivel a helyi hagyomány állítása szerint Radics Mária zongorázott, aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy abból a zöld zsalugáteres házból nem Szekszti kisasszonynak, hanem vagy Radics Máriának, vagy az író valamelyik nőtestvérének, talán ama bizonyos Erzsinek a játéka hallatszott ki. Az sincs kizárva, hogy Szekszti alakjába Erzsi testvéréből is beleszótt néhány vonást.

Az *Asszonyágok díja* című műve Natáliájának mintáját ma már felesleges keresni, modell ily célra akadt mindenütt, nemcsak Palotán. Érdekesebb lehet azonban a többi mellékalak, akiket már korábban

felsoroltunk, s akiknek egykor élő mását eddig még a legöregebbek emlékezetéből sem sikerült felszínre segíteni. Özvegy Csósz Józsefné, azután Vörös Istvánné a fiákeres *Móni* alatt egy Deutsch nevű fuvarosra gondol, akinek a Kossuth Lajos utcában volt a telepe, s több fiákerrel folytatta az utasszállítást.

Az író 1919-ben gyermeket váró feleségével együtt Veszprémből jövet megfordult Palotán. Ennek az útnak a terméke az *Útinaplómból* című elbeszélése, valamint *A betyárok országútján* című írása. Alakjaira már senki sem emlékszik Várpalotán.

De magára az író Krúdy Gyulára néhányan a már idézettekén kívül is emlékeztek az 1960-as évek elején.

Vörös István Pesten ismerkedett meg Krúdy Gyulával. A Dorottya utcai Neulander szabócégnél, ahol Krúdy ruhát csináltatott magának. Bejárt a próbákra, igen pedáns volt, mikor hazavitte neki a kész öltönyt, visszaküldte, hogy még igazítsanak rajta. A borralalóra is emlékszik, húsz krajcárt szokott adni, 1908-1909 körül lehetett, mondja Vörös István.

Vidamon Károly látta Krúdyt, az író „huszárönkéntesi egyenruhában a templomi misén”, s tudomása van arról is, hogy Fúzy Antal is jóban volt Krúdy Gyulával. (Fúzy Antal költőnek indult, s e révén kerülhettek közel egymáshoz.) Az 1962-ben elhunyt Molnár János (a Korona-szálló egykori tulajdonosa) és felesége ugyancsak ismerte Krúdy Gyulát, az író.

A múltból a jelenbe

Sok minden vár még tisztázásra Krúdy Gyula várpalotai kapcsolatait illetően.

De az is igaz, hogy a nagy író műveinek valóságanyaga egy-egy darabját jelenti a régi palotai életnek, s rajtuk, illetve Krúdy művészetén keresztül bepillantást nyerhetünk egy olyan világba, amelyről egyéb adat alig található. Ha a valóság magvát megjeljük Krúdy, az író meséjében, közelebb jutunk magához Várpalotához, múlt századi életéhez. Hiánytalan élvezettel olvastuk és olvashatjuk műveit, de életének valóságos háttere olyasmivel gazdagíthatja ismereteinket, amelyek miatt más szemmel nézünk majd a művekbe foglalt életmozzanatokra. E palotaiak emlékei között egy sor olyan elem rejlik, amely esetleg megbízhatóbban világítja meg azt, amit Krúdy ködbe, már-már mítoszba burkolt. Mert hogy szándékosan is összekeveri a dolgokat, azt éppen a Hoszter Fülöp esete bizonyítja. Kedvesen bolondozik a tényekkel, mert hiszen nem történelmet ír, hanem irodalmat ad, mesét, költészetet, egyszerre gyúrva azt képzeletből és valóságból.

Várpalotának Krúdy marad legkedvesebb írója, mert írhatnak e városról megbízhatóbban, de szebben, izgatóbban, a képzelet és műélvezet majd minden árnyalatát kielégítőbben aligha. A bakonyi szélről tanulnak horkolni a jó palotaiak ma is, éppen úgy, ahogy Krúdy írja a régiokról. A bakonyi szélben ma még jobban, kétségbeesettebben üvöltenek a világ összes akasztottjai, mint bármikor, az elmúlt évek teőket szaggató óriási viharai mindenkit meggyőzhetnek erről.

Az elszállott múlt emlékei még itt lengenek néhány fehérre meszelt régi szobában, a Felsővárosban, a temetők bokrai és sírdombjai között, a Loncsos fái alatt, a szőlőfürtök között. Mikor e sorokat írom, még él néhány tanúja Várpalotán az elmerült Radics-Krúdy világnak.

A mai nemzedéket már egész más világ fogadja Várpalotán. Hol van Marion – a kocsis, Mózsi – az álbetyár és Móni – a fiákeres? Az AKÖV gépkocsijai száguldanak a palotai utcákon, modern autóbuszon jönnek be a városba a vendégek. Azonban a vár még áll, s szebb lesz, mit valaha. Ha az ór nem kiabál is a várfalakon, utóda, a parkőr is megteszi a magáét. Viszont a hölgyekre gondolva már csak a környék árvalányhajból kötött szőke csokrai emlékeztetnek azokra a hosszú hajú, szőke szépségekre, akik oly *fánkmódjára* sikeredve bővölték rózsaszínű bőrükkel a századforduló várpalotai gavallérjait.

Az *Öreg idő* (A szakállszárítón-ban), *A betyárok országútján*, *Úti-naplómból*, *Mákvirágok kertje*, *Ál-Petőfi*, *Palotai álmok*, *Dunántúli-Tiszántúlinál*, *Asszonyságok díja*, *Az aranykézutcai szép napok ...* gazdag lelőhelyei a palotai múltnak. Érdemes keresni bennük az öreg várost, régi életét és embereit. S talán érdemes mélyebbre ásni, pontosabban az írások „történetei” mögé kerülni, hogy megláthassuk az íróban Várpalotát, a várpalotai múlt fényrehozott ténydarabjaiban pedig az írói élményvilág valóság-forrását.

(eredeti megjelenés: Budapest, 1964, 16 old.)